

SEBEB-İ TELİFLERE GÖRE MESNEVİ EDEBİYATININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

Nuran Tezcan*

Günümüzde “Divan şiiri” deyince hem divanlardaki şiirler (kaside ve gazel), hem de genel anlamda divan edebiyatı düşünülüp kastedilir. Divan edebiyatı üzerine tüm değerlendirmeler, tarihi değişim ve gelişim süreçleri, hattâ günümüzdeki değerlendirme ve yorumlar divanlardaki şiirler esas alınarak yapılır. Divan edebiyatı kuşkusuz şiir eksenli bir edebiyattır ve şiir kelimesi, dar anlamda gazel ve kaside gibi lirik şiirleri, geniş anlamda tüm manzum metinleri kapsar. Oysa Divan edebiyatının divanların dışında kalan, yapı olarak şiir olmakla birlikte edebiyatın kurmaca ve düşünsel ürünlerini içeren zengin bir mesneviler dünyası vardır. Gazel ve kasideyi yaratan aynı estetik anlayışa dayandığı için edebiyatın birbirinden farklı üretimlerini içeren bu iki alan birbiriyle kesişse de gazel ve kasidedeki değişim ve gelişimlerin bunları da kapsadığı düşünülemez; dolayısıyla gazel, kaside eksenli değerlendirme ve tartışmaların tüm edebiyat için geçerli olduğu da kabul edilemez. Bu nedenle Osmanlı-Türk edebiyatının tarihsel değerlendirmesini yaparken aşk mesnevilerinin merkezde olduğu sanat amaçlı mesnevilerin gelişim ve değişimini ayrıca göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü şairlerin

* Doç. Dr. Nuran Tezcan, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü.

yazar olduğu bu edebiyatta kurmaca metinlerin başlı başına ele alınması edebiyat tarihinin seyrini gösteren farklı bir değişim çizgisini verir.

Gazel ve kaside yazmanın yanı sıra mesnevi yazmak da şairlerin söz söyleme gücünü gösterme için önemli bir iddia alanı olmuştur; ve şairler gazel yazmayı bir “ev kurma”ya benzetirken mesnevi yazmayı bir “şehir kurma”ya benzetmişler, her beyiti ustaca söylenmiş mesnevi yazmayı bir ustalık iddiası olarak görmüşlerdir¹. Ve bu ustalık iddiası Fars edebiyatının merkez olduğu İslâmi edebiyatın içselleştirilmesinde, genişletilmiş çevirilerden özgün mesneviler yazmaya dönüşmesinde önemli rol oynamıştır. Yani şairler, Fars edebiyatı karşısında onu bir yandan benimserken, beğenip Türkçeye aktarırken, onların eserlerini okuyup örnek alırken kendilerini Fars edebiyatının üyesi olarak görmüşler; ama aynı zamanda Osmanlı-Türk edebiyatının bireyi olduklarının bilincine de varmışlardır. Fars edebiyatı karşısında bu bilinçlenme onları çeviri eser ile özgün eser tartışmasına götürmüştür. Bu tartışmaları yazdıkları mesnevilerin sebep-i teliflerinden izlemek mümkündür. Bu açıdan sebep-i telifler edebiyat tarihinin yeniden değerlendirilmesinde dikkatle okunması gereken metinler olarak karşımıza çıkar. Sebeb-i telifler mesnevinin ana metninin dışında olmakla birlikte geleneksel yapısının ayrılmaz bir parçasıdır. Şair-yazar, bu geleneğin gereği olarak eserini niçin ve nasıl yazdığını güzel bir kurmaca ile anlatır. Bu kurmacaların “klişe” bir yapısı vardır. Şair-yazar, kurmaca gücünü kullanarak okuyucuya mesaj verir ve “iyi ad bırakma”, “söz söyleme gücünü ispat etme”, “fikir hazinesini ortaya koyma” ve “sanattan anlayanlardan takdir görme” gibi belli başlı amaçlarının yanı sıra Fars şairlerini ve kendinden önceki şairleri geçme iddiasını yansıtır. Bu iddia klişe gibi görülmekle birlikte yakın okumayla ele alındığında mesnevinin tarihsel sürecindeki değişimle paralellik göstermekte ve dolayısıyla bu “klişe” kurmacaların yansıttığı gerçeklik, edebiyat tarihi açısından önemli ipuçları vermektedir.

Beylikler döneminde genellikle Türkçenin gücünü ortaya koyma ya da Nizâmî'nin değerli sözlerle dolu eserlerinin Farsça bilmeyenler tarafından da anlaşılması için Türkçeye “tercüme” etme gibi nedenler içeren sebep-i telifler Ahmedî'nin (1413) *Cemşîd ü Hurşîd*'inde Nizâmî ile boy ölçüşme olarak karşımıza çıkar. “Yedi iklimin hükümdarı” Emir Süleymân, bir

¹ *Gazel tarzında ger kalbün kavîdür /mehekkî nakd-i kavlün mesnevîdür. Heves nakşîyle ider her bir üstâd / biş on beytün der ü dîvârın âbâd Hüner bir şehîr bünyâd eylemekdür / der ü dîvârın âbâd eylemekdür Ki her bir beyti ma'mûr ola mecmu' / felekden sathı a'lâ sakfı merfu'*
(Şeyhî. Hüsrev u Şîrin 567-570 Timurtaş 21)

gün *Cemşîd ü Hurşîd* adlı güzel bir aşk eserinin “bu dilce” yani Türkçe olarak yazılmasını Ahmedî’den ister:

Bana bir gün şehen-şâh-ı memâlik / Kim ol durur yidi iklîme mâlik

...

*Didi kim ‘ışk sözinden sahun-ver / İdüben nazm düzdi dürr ü gevher
Kaşı tutağı resm idüp be-âyîn / Getürdi ma’niyi bârik ü şîrîn*

...

*N’ola ger sen dahı hem i güher-senc / Ki künc-i hâturunda var besî genc
Bizümçün düzesin bir hûb defter / Ki ola ma’nî vü lafzı şîr ü şekker
Kitâbı ki adıdur Cemşîd ü Hurşîd / Bu dilce eyidesin (anı) î Cemşîd
(378; 383-384; 389-391. Akalın 77)*

Çünkü *Cemşîd ü Hurşîd* değişik ve yeni bir aşk hikâyesidir; *Vâmık u Azrâ*, *Ferhâd u Şîrîn*, *Leylî vü Mecnûn* gibi aşk hikâyeleri “eski birer efsâne”dir:

İdesin ‘aşk hâlin eyle rûşen / Kim ola cân u dil anunla gülşen

Düzesin şöyle bir Azrâ vü Vâmık / Ki ide âb-ı ruh azrâ vü vâmık

Sözi anda eyle şîrîn idesin yâd / Ki Hüsrev anı işitse ola Ferhâd

Düzesin anı eyle hûb u mevzûn / Ki ola Leylî anun aşkında Mecnûn

Köhün efsânedür dâstân-ı Hüsrev / Aduma tâze itgil sikke-i nev

(392-396. Akalın 77-78)

Fars edebiyatının bu en önemli aşk hikâyelerini “eski efsâne” olarak gören Ahmedî, bunu Emir Süleymân’ın ağzından söyleyerek Türk edebiyatının ünü Anadolu’dan Mısır, İran, Irak, Hıta ve Hocend’e kadar ulaşacak ve âşıklara taze duygularla mutluluk verecek bir aşk hikâyesi ortaya koyma iddiasını dile getirir. Burada Emir Süleymân dönemine damgasını vuracak “yeni” bir aşk hikâyesinin yazılıp yayılması hedeftir:

Ki ola şî’ri anun zeyninde şî’râ / Kim andan nûr ala necm-i Şî’râ

Murassa‘ ola anunla câm-ı Cemşîd / Münevver ola anunla şem‘-i Hurşîd

Me‘ânî öyle idesin bedâyi‘ / Ki işiden diye kim zî sanâyi‘

Getürgil anda çok elfâz-ı rengîn / Me‘ânîyile ola cümle şîrîn

Gazellerle müretteb eyle anı / Ki işidenün sevine cism ü cânı

Hediyye Rûm‘dan Mısır’a şeker it / Buradan Hürmüz’e tuhfe güher it

Hutây’a müşg virbi armağânî / ‘Irâk’a virbi elfâz u me‘ânî

Söz eyle tuhfe it mülk-i Hocend’e / Ki ola ehl-i Kemâl ol söze bende

İd anda ‘ışkdan nâzûk işâret / K’ire âşıklara andan beşâret

(397-405. Akalın 78)

16. yüzyılın sonunda Abdî (1572) de *Cemşîd ü Hurşîd*'ini aynı nedenle kaleme alacaktır. O da *Ferhâd u Şîrîn*, *Vâmık u 'Azrâ*, *Vîs ü Râmin*, *Hurşîd u Ferahşâd*'in eskimiş efsâneler olduğunu dile getirerek, yeni bir aşk hikâyesi amacıyla *Cemşîd ü Hurşîd*'i kaleme alır². *Cemşîd ü Hurşîd*'in değişik bir aşk hikâyesi olması dolayısıyla diğerlerini eskimiş bulmak bir klişe gibi görülse de bu hikâyelerin kendi dönemlerindeki algılanışını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: Yeni bir aşk hikâyesi arayışı ile ötekileri eskimiş görme. Bununla birlikte Fars edebiyatının mesnevi ustaları yine hedef ölçüdür. Nitekim Ahmedî de Selmân-ı Sâvecî ve Nizâmî tarzını kendisine ölçü alır:

*Nizâmî birle Selmân tarzına uş / Bu defter nazm oldu dürrile hoş
Olupdur bu tolu pîrûze micmer / Benüm enfâsum ile ûd u şekker*
(409-410. Akalın 79)

Şairlerin Nizâmî gibi eser yazma iddiaları sürmüştü, Şeyhî'nin (1431) Husrev u Şîrîn'inden sonra Hamdullah Hamdî de (1503) *Leylâ vü Mecnûn*'i ile "Nizâmî-i dîger" olmayı hedeflemiştir:

*Pes itdüm fikr k'uram ben mu'allel / Nizâmî Hamsesi deryâsına el
Onunla mûnis olup nice günler / Harâm itdi gözüme hâbi dünler
Tutup anı hezârân izzet ile / Sevâdına göz urdum hurmet ile
Çün açdum ol kitâb-ı müstetâbı / Ezel satrında gördüm bu hitâbı
Ki bir efsânedür pür sihr ü efsûn / Şol erden k'ânı 'aşk itmişdi mecnûn
Çü ma'lûm oldu bana bu 'ibâret / Kitâbı düzmege buldum işâret*

Hâtiften bir ses ona "Nizâmî-i dîger" olup Molla Câmî'nin beğeneceği ve Nevâyî'nin takdir bir eser meydana getirmesini söyler:

*Gönül olmuş iken bu fikre dem-sâz / İşitdüm sûy-ı hâtifden bir âvâz
Ki ey tab'-ı semenden eyleyen râm / Füsûn u nazm sahrâsında nâ-kâm
Nihâl-i ma'rifetden dik revânı / Kelâmın bâğına nahl-i me'ânı
Dakâyıktan şu resp ile eser bul / Ki nazm içre Nizâmî-i dîger ol
Çıkar şî'r içre bir vech ile nâmı / K'ide tahsîn sözüne Monla Câmî
Kopar bâğ-ı sühanda bir nevâyı / K'ışitse aferîn ide Nevâyî*

Hamdullah Hamdî böyle bir eser yazmanın kolay olmadığını, daha önce çok emek verdiği halde değer görmediğini dile getirerek gene de

² Nazan Kuloğlu, *Abdî Cemşîd ü Hurşîd (İnceleme-Metin)*. Fırat Üniv. SBE basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ 1989. Bkz. Kavruk 39.

kendindeki şiir hazinesini ortaya koymaya ve nazım meydanına bir ağaç dikerek ondan meyve saçmaya karar verir.³

15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında Unsurî'den Cürcânî'ye birçok Fars şairinin eserini Türkçeye aktarmış, daha çok da Câmî'yi örnek almış olan Lâmiî (1532), Farsların yazdığı mesnevilere “Rûmiyâne câme” giydirecek sayısı 10’u bulan mesnevileriyle bu alandaki iddialı arayışın boyutunu ortaya koymuştur. *Salâmân u Absâl*’in sebep-i telifinde yazdığı üzere, ansızın eline geçen Câmî’nin eseri ile yeniden eser yazma tutkuları nükseden Lâmiî, “bu eser çok güzel olmakla birlikte Osmanlı elbisesi giyip Türk tacı takınca daha da güzel olacaktır (*Geyse Rûmî-câme vü Türkâne-tâc / Çîn ü Mâçînden alur bâc u harâc – 307*)” der ve bu inançla Câmî’nin eserinin hikmetlerini nazım ve nesir ustalarına sunar (293-320. Bkz. Uludağ 200-202). *Vâmîk u ‘Azrâ*’nın sebep-i telifinde ise bir gün padişahın (Kanunî Sultan Süleymân) gelen bir mektup Lâmiî’den *Vâmîk u ‘Azrâ* yazmasını talep eder:

Nâgeh irdi bir seher hurşîd-vâr / Pür-şeref tugrâ-yı şâh-ı bahtiyâr

.....

*Rûmdan eyler sevâdı Hinde hükm / Çîn ü Mâçîn ü Hutâ vü Sînde hükm
Hât degül mihr-i Süleymânîdür ol / Âyet-i eltâf-ı rahmânîdür ol
Şöyle emr olmuş ki işbu hâksâr / Ola müşkîn hâmeden ‘anber-nisâr
Yaza bir sûret ki nakkâşân-ı Çîn / İdeler cân ile yüz bin âferîn*
(366; 375-378. Bkz. Ayan 132-133)

Padişah, Anadolu’dan Hind’e hükmeden tuğrası ile Lâmiî’den “Çin nakkaşlarının yüz bin aferin” diyeceği bir suret (resim; mecazen eser)” yazmasını talep eder. Lâmiî kendisinden nasıl bir eser yazmasının istediğini bir güzelin tasviri ile dile getirir. Bu, Osmanlı şair-yazarlarının Fars edebiyatı karşısında mesnevi yazmayı “Rûmiyâne câme” giydirme anlayışı olarak görmelerinin betimlenmesidir:

*‘Anberîn şa ‘rini tahrîr eyleyem / Şâne-i şî‘r ile teş‘îr eyleyem
Nazm idüp dürr dişlerini âb-dâr / Bahr-ı hikmetden olam gevher-nisâr
Ruhları mir‘atın idüp meh-misâl / Gösterem ebrûlarından yüz hayâl
Gün gibi başına tâc-ı zer geyüp / Çâh-âyîn hulle-i ahzer geyüp
Vara şâhun ayagına ura ser / Bula hâkinden cemâli zîb ü fer
Ya ‘nî hâmem birle dehr-ârâ olam / Nükte-yi gûy-ı Vâmîk u ‘Azrâ olam
Nazm mîzânını gevher-senc idem / Gence sultânına ‘arz-ı genc idem*
(379-385. Bkz. Ayan 133-134)

³ Mehmet Şişman. *Hamdullah Hamdî, Leylâ vü Mecnûn*. Basılmamış Bitirme Tezi. Erzurum 1976. Bkz. Kavruk 195-196.

“Mücevheri şiirin ölçüsü yapma” anlayışı, şaire “gevher” kelimesini önemli bir kavram olarak birçok çağrışımları yansıtacak şekilde kullanma olanağı verirken (şiirini mücevherle tartacak denli kıymetli özgün ve güzel sözler içeren bir eser ortaya koymayı; dolaylı olarak karşılığında câize verilmeye değer bir eser yazmayı da çağrıştırır) hazine anlamındaki “genc” kelimesi de Gence şehri ile çağrışımlı olarak kullanılır. Böylelikle Nizâmî ve onun bir edebiyat hazinesi olan mesnevileri ölçüt kabul edilmektedir. Nizâmî’ye “arz-ı genc” etmek, bir hazine değerinde eser sunmak, en yüksek kalitede eser ortaya koymak demektir. Lâmiî bunu izleyen dizelerinde diğer Fars hamse üstadlarının Husrev (Husrev’in köle olacağı), Câmî (eserinin kokusunun yani etkisinin Câm şehrine ulaşip Câmî’nin sarhoş olacağı), Nevâyî (mezarından kalkıp raks edeceği), Hâtîfî (ifadesine hayran kalacağı) adlarını vererek onlardan üstün eser ortaya koyma iddiasını pekiştirir:

*Toylayıp bebgâ-yı Hindi kand ile / Bende idem Husrevi bu bend ile
Şöyle bir câm ile cân hem-dest ola / Bûyı irüp Câm’a⁴ Câmî mest ola
Bir ser-âgâz eyleyem câm ile ben / Raks ura kalkup Nevâyî kabrden
Remz idem şol resme gayb esrârına / Hâtîfî hayrân ola etvârına*
(386-389. Bkz. Ayan 134)

Burada görüldüğü gibi Fars edebiyatı ölçü alınıp (Nevâyî Türk olmakla birlikte üstad olarak aynı çerçevede değerlendirilmektedir) aynı mesnevileri daha güzel bir dil ve ifade ile yazmak ve onları geçmek hedeftir. Nitekim Lâmiî son mesnevilerinden olan *Gûy u Çevgân*’ın sebep-i telifinde bu geçme tutkusunu daha şiddetli bir ifade ile dile getirir:

*Rûmun sahun içre fârisisin / Fûrs ehlinün anma Fârsîsin
Türkîye şu resme eyle nîreng / Andan ‘Arab u ‘Acem alup reng
Şerm ile kalemlerin bıraksun / Ser-nâmelerin hep oda yaksun*
(610-612. Bkz. Tezcan 120)

Lâmiî’nin burada dile getirdiği düşünceler elbette Osmanlı patronajının, ona bağlı olan edebiyat çevresinde yarattığı ortak bilincin yansımasıdır. Sebeb-i teliflerde görüldüğü üzere Fars edebiyatını kendisine ölçü alan Türk edebiyatının ana hedefi, başta Nizâmî olmak üzere önde gelen mesnevi ustaları (Husrev, Câmî, Nevâyî) ile kendilerini ölçülendirerek, o

⁴ Ayan’da “câm” olarak yazılmış olan bu kelime Hazar’ın doğusunda Câmî’nin memleketi olan Câm şehridir.

hikâyeleri Türkçe olarak daha güzel ifadelerle yazma, böylece Farsları, yani “önceki mesnevi ustalarını” geçmektir.

Ancak şairler Fars edebiyatı karşısında özgün olup olmadıklarının sorgulamasını da yaparlar. Fars güzeline “Rûmiyâne câme” giydirme anlayışının, yani tercümeçiliğin aşılması gerektiğini dile getirirler. Bu eleştirinin en önde gelen ismi bilindiği gibi *Hevesnâme*’sinde “*Ne sûretlerle ol itdiyse tahrîr/Kılasın tercüme Türkiye bir bir; Bu ehl-i fazl olana sehldür sehl/benüm katumda belki cehldür cehl*” diyen Tâcîzâde Cafer Çelebi’dir. Şair çevresinin bu tartışması Latîfî tezkiresinde şu sözlerle yansıtılır: “*Egerçi tarîk-i terceme fuzalâ-yı selefden ba’zular katında ma’kûl ü makbûldür ammâ bülegâ-yı halefden ba’zular yanında bu cihetden mat’ûn u medhûldür...*” (Canım 155-156). 17. yüzyılda Feyzî Çelebi *Şem ü Pervâne*’sinde bunu “tercüme belâsı” diyerek ağır bir dille ifade eder.

Pîşe-i ‘uşşâka her dem meşk ola / Müdâm eglence-i ehl-i ‘ışk ola
Söylene ne ise ‘âlemde nâmun / Getüre vecde halkı serencâmun
Bile herkes senün bu kudretüni / Anlayalar cümle fazîletüni

.....
Yüz urup ol Hudânun dergâhına / Rûyimâl eyledüm bârigâhına
İde ben hasteye lutf ile ‘ilâc / Vire hem bu nazm-ı dil-keşe revâc
Ehl-i dil katında ola zî-kıymet / Okuyup her demde ideler ragbet
Bikirdür bu rivâyet pâlâsından / Ârîdurur tercüme belâsından
Ne var ise cümle vâridâtumdur / Genc-i dilden kendü rivâyetümdür

(325-327;383-387. Bkz. Tekin 55-56;59)

Osmanlı-Türk edebiyatının bu yöndeki bilinçlenmesi sürer ve hedef, “tercüme olmayan, şair-yazarın kendisinin kurguladığı özgün bir aşk hikâyesi yazmak”tır. Atâyî’nin hamsesinin sebab-i telifleri ise bu bilinçlenmeyi açıkça gösterir ve Osmanlı edebiyatının yeni bir dönemecini oluşturur. Atâyî’nin sebab-i teliflerinde dile getirdiği edebiyata ilişkin görüşlerinin mesnevinin tarihsel sürecini anlamada önemli bir yeri vardır. Onun Fars şiirine bakışı ve Fars şiiri karşındaki duruşu hem kendi edebiyatçı ve aydın kimliğini ortaya koyması, hem de Osmanlı-Türk edebiyatının geldiği noktayı göstermesi açısından önemli ipuçları verir. Bu sebab-i telif metinlerinin bütünlüklü okunması âdetâ Osmanlı aydınının Fars edebiyatı karşısında ortaya koyduğu tek imzalı bir edebiyat manifestosu olarak yorumlanabilir.

Tunca Kortantamer, Atâyî’nin hamsesi üzerine yaptığı *Nev’î-zâde Atâyî ve Hamse’si* (İzmir 1997) başlıklı değerli çalışmasında Atâyî’nin

mesnevilerini kapsamlı bir şekilde özetleyip yorumlamıştır. Ayrıca Atâyî'nin gerek sebep-i teliflerinde gerekse mesnevilerinin içinde geçen şiirle ilgili görüşlerini değerlendirmiş bu alanda öncü bir inceleme ortaya koymuştur⁵. Ben burada onun değerlendirmelerini de göz önünde bulundurarak Atâyî'nin hamsesindeki sebep-i teliflerinin tam metni üzerinden Fars edebiyatı karşısındaki duruşunu ve onların edebiyat tarihi içindekini yerini konumlandırmaya çalışacağım.

Atâyî, Fars şiiri karşısındaki kesin duruşunu öncelikle *Sâkinâme*'nin sebep-i telifinde ortaya koyar. 1617'de yazdığı bu mesneviyi, II. Osman'ın 1621'de sulh ile sonuçlanan Lehistan seferi ile bağlantılandırır. Bu nedenle eserine genişçe bir giriş yazar ve 1621'de Lehistan'ın barış talebi üzerine Osmanlı askerinin savaşı kazanmasıyla İstanbul'da yapılan zafer şenlikleriyle paralel olarak kutlama ortamına uygun bir eser sunar. Mesnevinin girişindeki savaş tasvirinden sonra II. Osman'ın İstanbul'a dönüşünü şu beyitlerle dile getirir:

Bu resme hücum idicek şehriyâr / Nümâyân olup hasma pââyân-ı kâr
Ser-i hasmı şemşîr-i hindî-zülâl / Dü-nîm eyledi hindîvâne misâl
Bunu bildi ol cünd-i ehl-i zülâl / Ki ikbâl karşı konulmak muhall
Ne assı belâ gele tedbîrden / Kazâ tîridir kavs-i takdîrden
Zarûrî idüp iltizâm-ı harâc / Bu sulha fedâ eyledi taht u tâc
Şikârın alup şâhbâz-ı cihân / Hemân eyledi niyyet-i âşiyân
Gelüp yirine 'asker-i bî-gerân / O bahr eyledi cezr ü medden 'ıyân
Kanı sâkiyâ câm-ı firûze-reng / Bedel ola tâ sulha gavgâ-yı ceng
(YZA 2520. 230b)

Bu “sulh”, Atâyî'nin savaştan önce yazdığı *Sâkinâme*'ye kendi döneminin edebiyat çevresiyle sohbet ettiği içki meclisini anlatan bir sebep-i telif kurgulamasına olanak verir. Savaşın barışa dönüşmesi eğlence ortamı için, eğlenmenin doruk noktası olan içki meclisini anlatmak için en uygun vesile teşkil eder. Bu bakımdan *Sâkinâme*'yi bir anlamda “sulhiyye” gibi de düşünmüştür, diyebiliriz. Bu daha sonraki mesnevisinde açıkça görülecek olan savaş karşıtı söylemine de kapı açar⁶. Aynı zamanda *Sâkinâme*'de anlattığı içki meclisi dünyası için de uygun bir giriş oluşturur:

⁵ Atâyî'nin Kendi Sanatı Hakkındaki Düşünceleri için bkz. 386-401; Atâyî'nin Şiir Konusundaki Görüşleri için bkz 402-418.

⁶ Atâyî'nin bu tutumu 17. yüzyılda sulh kavramının önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yüzyılın sonunda Nâbî ve Sâbit tarafından iki sulhiyye yazılmıştır. Nâbî'nin ve Sâbit'in 1699 Karlofça Sulhiyyeleri için bkz. “Osmanlı Edebiyatında Dönüşümün Şiiri: Sulhiyyeler.” Bayram Rahimguliyev. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Türk Edebiyatı Bölümü. Bilkent 2007.

*Dimâg kılup kibr ü kînden berî / Anup sulh-ı Şâhî yürüdüp sâgarı
Ma'nâ getür nâyı şebhâza kıl / Bize ceng-i a'dâ münâsip degil
(YzA. 2520. 230b)*

Kendisi içine kapanmış iken güzel bir bahar gününde “eyyâm-ı feyz” olup Hisar’da bir meclise katılır. Bu mecliste İstanbul “zarif”leri bulunmaktadır ve edebiyat üzerine sohbet etmektedirler. “Zuhûrî”yi beğenen Rûmî zebân niçin şîve-i Husrev’i unuttaracak mesnevi yazmasın” sorusu ortaya atılır. “Osmanlı şairleri, şiirde yani gazel ve kasidede Farsları geçmiştir, ancak mesnevi de geri kalmıştır. Oysa Osmanlı savaşta kılıç gücünü göstermiştir, dolayısıyla Türk dilinin üstünlüğü de artık tartışmasızdır”. Beylikler döneminden beri süre gelen ve patronaj politikasının bir yansıması olan Türkçenin gücünü göstermek iddiası; güçlü devlet, güçlü edebiyat ve sanat anlayışı Atâyî’nin bu son sözlerinde açıkça yansır. Fars edebiyatı karşısında mesnevi alanında hâlâ istenen düzeye ulaşılmadığını düşünen Atâyî, bunu kendisinin gerçekleştireceğine inanır. Çünkü üstün devletin edebiyatta da üstünlük göstermesi gerekir. Edebiyattaki üstünlük, konusu ve kurgusu Osmanlılara/Türlere ait mesnevi yazılmasıdır. “Şîrin ve Leylî hikâyelerinden “kesel” gelmiştir” yani bu hikâyeler eski efsane olmasının ötesinde artık bıkkınlık vermiştir. Dolayısıyla Osmanlı şairlerinin gücünü ve üstünlüğünü ortaya koyan, insanlara mutluluk veren, konu ve kurgusu yerli ve yeni bir eser yaratılmalıdır. Mutrib, saki, mey anlatılmalıdır.

BÂ'İS-İ TAHRİK-İ HÂME VÜ SÂKÎNÂME

(YzA 3131.213a / Bâ'is-i tahrîk-i hâme in Sâkînâme YzA 2520. 230b)

....

NAZM-I SÂKÎNÂME

*Meger bir dem irmişdi vakt-i ferâg / Ne seyr-i çemen ne temâşâ-i bâg
Sadef-veş olup bahr-ı gamda mekîn / Dehen-beste itdi çemen çîn çîn
Olup perde-keş 'ankebût ferâg / Dükkân-ı dil önine çekmişdi ag (231a)
Degil müy-ı ebr ü zamân-ı sükût / Ki dâm eylemiş tâkda 'ankebût
'Amelden kalup ya'nî tab' idüp / Dil olmuşdi manend-i tîğ-i hatîb
Yürek zahm-ı gussa ile hûnbâr idi / Cebînimde âsâr-ı gam var idi
Bu gam nüshasın bildi her hürde-bîn / Ana fihris olmuşdi çîn-i cebîn
Hum-ı dil ki pür dürr-i meknûn idi / Gubâr-ı gumûm içre medfûn idi
İrüp nâgehân bir nesîm-i safâ / Ruh-ı şevkden oldı burka' zibâ
Didi müjde kim irdi eyyâm-ı feyz / Lebâleb güldi yine câm-ı feyz
Ne turursun ey bahr-ı nâdîde cûş / Yeter kıl sükûnı gama rûy-pûş
Bihamdi'llâh eltâf-ı Rabb-ı mecîd / Dilün kufl-i ma'nâya kıldı kilîd*

Gönül bahr-ı pür- dürr-i fâhir ola /Sözün âb-ı rûy-i cevâhir ola
Ne söz ola manzûme-i sâk-ı 'arş / Ne manzûme âvîze-i tâk-ı 'arş
Husûsâ irüp mevsim-i nevbahâr / Yirün ola nüzhet-serây-ı Hisâr
Dem irdi idüp cevherün âşkâr / Revân eyle bir bahr-i güher-nisâr
Bu müjde olup vâsıl-ı gûş-ı cân / Nişân-ı serverim segirdi hemân
Tuyup bûy-ı cân-perver âşinâ / Tek ü pû idince misâli sabâ
O bûy oldı hâdî reh-i maksada / 'ÿân oldı nâgeh der-i meykede
Gören cûda evrâk-ı ezhârını / Bulur cüst ü cüyile gülzârını
Tuyulur nevâ-yı hezârile bâg / Olur şu 'lesi rehnümâ-yı çerâg
Dile nûr-ı tevîk idüp rûşenî / İrişdirdi bir bezm-i hâsa beni
O bezmün bisâtında var inbisât / Bulup rişte-i cânile irtibât
Karışmış nice rind-i sahib-kemâl / Olup muhtelit şîr ü şeker misâl (231b)
Saçar zer ü güher suhân yirine / Süreyyâ-veş uymuş biri birine
Derilmiş dönüp silk-i pür gühere / Komuşlar suhan riştesin bir yire
(YzA 2520'de eksik)

Ki mevzû ' şî 'r oldı mahbûb u mey / Hitâbât-ı sâkî muğannî ve ney
Niçün itmeye bunda bir dâsitân / Zuhûri pesendân-ı Rûmî-zebân
(YzA 2520'de eksik)

İdüp mustakil ya'nî bir mesnevî / Unutdurmaya şîve-i Husrevi
Husûsâ bu ma'nâ bulupdur sübût / İder bahs iden mülzem olup sükût
Ki medh ü tagazzülde Rûmî kalem / Olup gâlib-i sâhirân-ı 'Acem
Çü şemşîr-i hûn-rîz-i 'Osmâniyân / Zuhûr itdi rüchân-ı Türki zebân
Ve lîkin kalup şîve-i mesnevî / Sözi anda A'câmın oldı kavî
Dinilseydi bir nazm-ı güher-nisâr / Ki her beyti bir müfred-i rüzgâr
Olup hamse-âshâbına pençe-tâb / Virilseydi âlâya tenhâ cevâb
Şarâb olsa mazmûn câm sühân / Kesel geldi zîrâ ki efsânenen
Mey-i âteşin ol güvârende âb / Suhan gülşenine virür âb u tâb
Anılmazsa Şîrîn ü Leylî nola / Hemân mutrib ü sâkiye 'ışk ola

ZİKR-İ KAF-ZÂDE FÂ'İZÎ ÇELEBÎ RAHMETU'LLÂHÎ 'ALEYH

Ol dem içlerinden bir ehl-i kemâl / Nisâr eyledi dürr-i dürc-i makâl
O ser-çeşme-i hikmetün fâ'izi / Kemiyet-i suhan râ'izi Fâ'izi
Bana itdi 'atf' inân-ı hitâb / Didi sen viresin su'âle cevâp (213b)
Suhan mülkünün merd-i pür-zûrısın / Bu meydânın el-hakk silahşôrısın
Hisârün idüp vasfını pişvâ / Suhân mülkine çek hümayûn-livâ
Ki devr eyledikçe gûş-ı kelâm / Müdâm olmak ister bu dilkeş makam
Çeken 'akd-i bezm-i safâya emek / Mukaddem mahallin tedârik gerek
Göze gelmeğe bâve-i hûş-güvâr / Nazargâhı hûb olmanın dahli var
Hisâr olmasa bezmgâh-ı ferâh / Haram ola isrâf-ı derd-i kadeh (232a)
Çıka bir kadem taşra andan eger / Olur hûn câm u sürâhi heder

Odur cây-ı bezm-i harâbâtîyât / Kalatadur andan geçince hemân
Küşâd eyleyüp ma 'rifet kişverin / Yürü ihtiyâr it bir a 'lâ yerin
Virür câm-ı mey hâletin verd-i ter / Nesîm-i sabâ hód muharrik yeter
Fakîr eyleyüp anlara i 'tizâr / Dedim bende yok ol kadar iktidâr
Mekânım saff-ı na 'l iken dâ 'imâ / Deger mi bu meclisde hiç söz bana
Bu kâra olur mı gönül meyl-i hîz / Ki tullâbı eşrâf u matlub-ı 'azîz
Ne ümid ile ata bî-vehm ü neng / Gedâ nahl-i büstân-ı şâhiye seng
Ne arar o sahrada mûr-ı hakîr / Ki nahcîrgâh eyleye nerre-i şîr
Ne göstereşün ol küçede pîlver / Ki her gûşesi tola dürr ü güher
Husûsâ ki itdi beni beste-dem / Peyâpey gelüp mevc-i deryâ-yı gam
Olup bir gürîz-i sitem sermedi / Felek bülbül-i cânî söyletmedi
Sözüm istimâ ' eyleyüp didiler / Bu 'özü ü bahâne degil mu 'teber
Müselleme degil hergiz ol i 'tizâr / Keder mi virür lücceye rûzigâr
Mukarrer ki tab 'a virüp inî 'âl / Gerek gûş-ı müjde gerek gûşmâl
Muharrik olur şâ 'ire lutf-ı kahr / Virür neşve elbette tiryâk u zehr
Safâ-bahş ise nagme-i hürremi / Gam âhenginin de olur 'âlemi
Olur nevk-i tîr-i suhanda eser / Ana âb virdükçe hûn-ı cigir
Bulunmadı çünkim mecâl-i gürîz / Hemân ol dem ol hidmete kerem-hîz
İdüp 'uhdeye niyyet âhir-i vefâ / Velî eyledüm 'özri peşin edâ
Kanı sâkiyâ âb-ı âteş-i iştâb / Hisârî-i derde getür âb u tâb (232b)
Hum-ı bâdenün gözle ser çeşmesin / Ki dervâzede ceş-i gam var sakın
Mugannî okur nâyı itme ferâg / Nefesle uyansun söyünmesin çerâg
İdüp ya 'nî cellâd-ı çarhı hacil / Demünle bu gam mürdesin zinde kıl

Atâyî'nin meclistikelerin ağzından söylettiği bu düşünceleri aynı zamanda Osmanlı'nın edebiyat idealinin de geldiği noktadır: Fars edebiyatını aşma. Ancak buradaki aşma, yeni bir boyut kazanmıştır. Bu da Fars ustalarının mesnevilerine "Rûmîyâne câme giydirilmesi" değil özgün ve telif bir eser ortaya konmasıdır. Özgün eser hedefi şairi kendi mekân ve zamanına yöneltirken edebiyatın da yaşanan hayatla yani gerçekle bağının kurulmasına yol açacaktır. Nitekim Atâyî sebep-i telifinde İstanbul'da Hisar'daki bir meclisi anlatmış, orada bulunanlar içinde dönemin şairlerinden Kafzâde Fâizî'ye yer vererek özgünlüğün gerçekçi bir metin ortaya koymakla bağını kurmuştur. *Sâkînâme*'nin "hâtime"sinde ortaya koyduğu eserini yine İranlı şairlerle karşılaştırarak değerlendirir:

Olup dest-i âvîz ehl-i safâ / Revâdır ki dillerde tesbîh ola

(YzA 2520. 257a)

Bu dürr yine nazma nizâm ide reşk / Sadefden Nizâmî döke dürr-i eşk

(257b)

Hünerlerle gösterdi üstâd-ı evvel / Zahîr itmemiştir Zuhûrî dükel
İdüp nakş tarh-ı nev-âyîn perend / Nevâyî-veş itdüm nevâyî büleñd
Alup çeşme-i cândan âb-ı midâd / Revânînin itdüm revânını şâd
Nemek saçalı hâmem ehl-i suhâna / Çekildi mey nazm-ı hamriyyeden
Zihî lutf-ı tab‘ u nisâr-ı dürer / Ki heb dost u düşmen ola behrever
Ol elfâz u ma‘nasına subh u şâm / Pesend-i havâss âferîn-i ‘avâm

.....

Bu meyden ki nûş itse bir reşha câm / İde pîr-i Câm anı ‘itr-ı meşâm
Ne meydür bu kim hâke olsa revân / Bula hâkden rind-i Şîrâzî cân
Bi-hamdi’llâh efkâr-ı hâtır-ı firûz / Murâd itdügüm gibi itdi bürûz
Ne nakş ki tab‘ım tahayyül ider / Suhan meclisinde temessül ider
Bu vâdide bir nice ehl-i hüner / Koşup esb-i tab‘ı gelüp geçdiler
Salup sonra meydâna ben tevsenim / Geçe cümleyi oldı meydân benim
Kaçan esb-i tab‘ ola sarsar-güzâr / Tozdan görmeye dide-i rüzgâr
Kılıp azmâyış nice pehlivân / Bu menzilde gerçi koydular nişân
Müsâ‘id olup güruh-ı rüzgâr / Kodum zûr-ı tab‘ımla bir yâdigâr (258a)
Dutup tîr-i tab‘ile meydân yirin / Hedef eyledüm seng-i menzillerin
Dilâ aşrı atma da‘vâyı ko / Edeb gözle bihûde râyı ko
Bir olur mı üstâd ile peyrevi / Meyün bir midür köhne meyle nevi
Tutalım ki nakkâş zînet ider / Yine tarh-ı resm idenündür hüner
Husûsâ olup cây-ı ‘işret-nigûn / Bana gün mi gösterdi gerdûn-ı dün
Meyün vasfın itmiş hüner ehl-i suhan / Ne gûne dahı vasf idem anı ben
Bu mâtem-serâ hod müsâ‘id degil / Meger mersiyye nazm ide ehl-i dil

.....

Atayî, eserindeki hayâllerin güzelliği ve orijinalliği ile Nizâmî’yi kıskançlığından ağlatacak denli iddialıdır. Ortaya koyduğu bu yeni tarz eseriyse Nevâyî gibi ününü yükseltmiş, *İşretnâme* şairi Revânî’nin ruhunu şad etmiştir. Câm şehrinin pîri yani Câmî onun eserini duyup okusa akşam sefası yapacak, Şîraz’ın rindi yani Hâfız ise onun eserinin etkisiyle (eseri bir mey gibidir, yere dökülse) dirilecektir. *Heft Hân*’ın “hâtıme” sinde *Sâkinâme*’sini *Şerefnâme*’ye⁷ karşılık olarak yazdığını belirten Atâyî, daha ilk eserinde hedefine ulaşmıştır. Ancak kendinden önce eser vermiş olan ustaların varlığını kabul eder, bunu bir yandan kaçınılmaz tarihsel bir süreç olarak görür, öte yandan onları aşacak denli eser ortaya koymanın nasıl bir bilek gücü göstermek olduğunu vurgulamak ister. İlk eser olma iddiasını burada tartışarak, kendinden önceki mükemmel eserlerin menzillerini aşmayı hedefler, bunu hayâl ve düşünce ile dil ve

⁷ Nizâmî’nin *İskendernâmesi*’nin birinci kitabının adı olan *Şerefnâme* için bkz.Kortantamer 156. Ayrıca *Sâkinâme* için bkz. Kortantamer 163.

ifade düzeyinde yenilik yaratma olarak belirler. Böylece eserini, kendi özgün gücüyle ortaya koyduğunu pekiştiren sözlerle değerlendirir.

Atâyî, *Sâkinâme*'deki iddia ve hedeflerini diğer mesnevilerinin sebep-i teliflerinde de pekiştirerek sürdürür. 1034/1625'te yazdığı *Nefhatü'l-ehâr*'da yine Fars edebiyatının hamse üstatlarıyla tartışır. Geniş bir giriş ve III. Mehmed'in Macaristan seferinin anlatımından sonra gece tasviriyle başlayan bir sebep-i telif kurgular. Şair doğa ile tanrısal gücü bağdaştıran yorumlarla geçirdiği bir geceden sonra sıcak Temmuz günü başlar. Temmuz kış izler, soğuk kış hüküm sürer. Diğer mevsimleri dolaşır, doğanın ve dünyanın dönüşünü çözemez; çarhın dönüşüyle zamandan şikâyet eder. Zamandan şikâyetle anlatacağı didaktik ve ahlâki hikâyelerine zemin hazırlar. Güzel bir sabah vakti mesnevi yazma arzusuyla üstadları izler. Fakat eskiler gibi savaşı anlatan eserler yazmayı anlamsız bulur. Atâyî, burada âdetâ savaş karşıtı bir söylem içine girer. Savaşı anlamsız bulur, dolayısıyla kendisi eskiler gibi hükümdarların aslında halka zarar veren savaşlarını abartarak anlatan destan yazma yolunu tutmayıp, latif şeyler mey, mahbub, güzelleri anlatmayı tercih etmiştir⁸. *Sâkinâme*'de belirttiği *Leylâ vü Mecnûn*, *Husrev u Şîrin* gibi bıkkınlık veren "efsâne" mesnevilerden sonra burada da *Şehnâme* tarzı eserler yazmayı eski moda olarak bulur. Savaşın irdelemesini yaparak, savaşın aslında hükümdarların hırsından kaynaklandığını, tanımadığı insanı düşman olarak görüp öldürdüğünü, şairlerin de bunu yüceltmelerini eleştirir:

Ben de o fazilet ile olup neşve-dâr / Lücce-i şevk oldu dil-i bî-karâr
(YzA 2520-85a)

Şa'sa'a-i neyyîr-i feyz-i ilâh / İtmişidi kalbimi amacgâh
Dilde idüp kulzüm-ı envâr cûş / Birbirini çekdi o mevc-i berdûş
Kilk-i emel hem-reh-i takdîr idi / Safha-endîş-i kalem-gîr idi
Tâb-ı ciger dagdaga-engîz idi / Nabzını tutdum felek tiz idi
Düşdi dile hâtıra-i mesnevî / Eyledüm üstâdlara peyrevi
Hâme olup tiz bu hengâmede / Dizdi güher bahr-ı hurednâmede
Sözleri ammâ ki yabâne degil / Cümle füsûn oldu fesâne degil
Bunda safâ var mı ki bir kîne-hâh / Masdar-ı kahr u tama' vahhab-câh
Tâk-ı dimâğı toli kibr ü gurûr / Sînede merkûzî perver ü zuhûr
Kasdı anun şâh-ı cihândârlık / Gösgötürü âleme hûnhârlık
Eyleye iz'âc kılup 'ibâd / Kahrı ile ol yire yana bilâd
Ya'nî çeküp 'asker deryâ-nehîb / Eyleyeler halkı vatandan garîb
Bir bölüğün adını a'dâ ide / Memleketin eseriyle yagma ide

⁸ Girişin geniş özetlemesi ve değerlendirmesi için bkz. Kortantamer 177, 181-183.

*Her biri bir sâbika vü güftügü / Birbirini bilmedin ola 'adü
Da 'vî-i câh eylemede iki şâh / Ortada ahvâl-i ra'iyet tebâh
Nahvet-i cehlile bir iki a'vân / Nâmların ide cihân pehlivân
Gürz ü kemân semtine idmân ide / Biri birin da 'vet-i meydân ide
Biri birine eyleye kasd-ı helâk / Birisi merd ola biri zahm-nâk
Vasfın iden şâ'ir-i sâhir-cenâb / Sözlerine vermekiçün âb u tâb
Kendisini Hayder-i Kerrâr ide / Gürzini batmân ise kantâr ide
Görmediği kavmi anup dâ'imâ / İde nice mürdelere iftirâ (85b)
Eyleye bir müdeyi sahib-kırân / Şâ'ir iken Dârâ ola kıssa-hân
Mersiyesin okumadım anlarun / Cânları heb çıksun o nâdânlarun
Eylediler gerçi selef ihtiyâr / İtmeye ammâ ki haft i 'tibâr
Meslegimiz vâdî-i mergûb idi / Vasf-ı latîf demi vü mahbûb idi
Fasl-ı bahârî gibi cümle latîf / Oldı nice fasl-ı bedî' ü zarîf
Safhası âyîne gibi pür safâ / İtdüm anun adını 'Âlem-nümâ
Hâsılı itmâme irüp ol kitâb / Cildile oldı sade-i dürr-i nâb
Nazmı pesend itmege şâyân olup / Tarzı hased-i gürûh-ı yârân olup
Oldı bana hüccet-i 'izz ü kabûl / Eyledi imzâ 'ulemâ-yı fuhûl
Sebk ü nizâmın göricek lâfzen / Eyledi insâf her insâf-zen*

Atâyî, hem şair, hem de kendi çağının aydını olarak dikkat çekici bir şekilde savaş karşısında bir bilinçlenme içindedir. Onun *İskendernâme* ve *Şehnâme* türü eserleri eleştirmesi, savaş karşıtı söylemi, bu yüzyılın sonunda yazılan sulhiyeler (Nâbî ve Sâbit) de göz önünde bulundurulduğunda 17. yüzyılda Osmanlı'da "sulh" kavramının nasıl bir önem ve anlam kazandığı anlaşılabilir. Ancak mesnevinin girişinde III. Mehmed'in Macaristan seferini anlatması ve Osmanlı'nın üstünlük övgüsü, çelişki gibi görülse de bu kendi yaşadığı dönemin gerçekçi yansıması olarak düşünülebilir.

Atâyî, yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi *'Âlemnümâ* adını verdiği *Sâkinâme*'sindeki başarısından güç alarak daha iddialı bir söylemle hamse oluşturma tutkusuna girmiştir. Ustaca bir kurgulama ile âdetâ edebiyat çevresinin tartışma ortamını canlandırarak çevresindekilerin onun Nizâmî'nin hamsesine cevap yazmasını istemelerini dile getirir. Atâyî, gene onların ağzında kendisini Nizâmî, Husrev, Câmî, Nevâyî ile karşılaştırır. Burada da onlardan sonra gelmiş olmanın onun değerini düşürmeyeceğini tartışır. Ancak hamse yazmak zor bir iştir. Ortaya koyacağı eserin nasıl güç bir işi başarma olduğunu göstermek için gene ustaca bir kurmaca ile Muhammed Dede'nin kabrinde başından geçen bir

yaşantısını anlatır. Bu rüya içinde gördüğü bir rüyanın anlatımıdır⁹. Ve bu rüyanın yorumu onu yazma konusunda motive eder:

Hâsılı ol sefer-i belâgat-rüsûm / Oldı pesendide-i yârân-ı Rûm

(YzA 2520. 85b)

*Her biri lutfile olup bezle-senc / Didiler koymak¹⁰ gerek adını genc
Ya 'nî görüp Hamse-i Şeyh'i temâm / Eyle cevâbına hemân itmâm
Çünkü sunuldu sana nazm-ı suhen / Nâme cevâbında var ol hâme-zen
Şükr-i Hudâ az degil kudretün / Fark-ı felekde 'alem rif'atün
Semt-i Nizâmiden olup hissedâr / Oldı sükûf-ı suhenün üstüvâr
Sûziş-i Husrevden olup behr ver / Saçdı nukat yirine hâke şerer
Humm-ı diliin câm-ârâ tâlibi / Mâyeli hem hâme-i Câmi gibi
Sen de nevâ ile bir âvâze sal / Tarz-ı nev-âyîn-i Nevâyî misâl
Geldin ise n'ola cümle sonradan / Sıfr degil mi elifi elf iden
Sonra gelen bezme birez cüst olur / 'Âdet odur cur'a içen mest olur (86a)
'Arza kılup meskenet-i bî-şumâr / Eyledüm anlara birez i 'tizâr
Didüm eyyâm-ı hem erbâb-ı dil / Bana bu teklîf münâsib degil
Siflide taklîd-i kibâr eyleye / Kendüyi rüsvâ-yı diyâr eyleye
Hiç ola mı itse ne denlü hurûş / Her çene haffâfi cevâhir-furûş
Müflis-i 'âciz k'ide terk-i diyâr / Fâ'ide ne eyleye Misra güzâr
İtdi husûsâ ki cefâmî zebân / Micre gibi yüregim toli kan
Uralı bu rehde piyâde kadem / Pâşide şakk oldı misâli kalem
Lîk anun her biri kavlı-i ba'id / Olmadı hiç 'özü ü tüvânı müfîd
Gördüm olur bunların ile nizâ' / Yâr-ı harîfân muzahrif-i metâ'
Âhir idüp sözlerine inkıyâd / Cânile himmetlerin itdüm murâd
Eyleyüp ol hidmete şedd-i nütâk / Kilik-i hüner eyledi şemşîr-i sâk
Var idi evvelde dahı niyyetim / Kâsır idi 'azme velî himmetim
Hâsılı bu şeşder-i devvârda / Resm idi ol penc-i dil-i zârda
Olmışidi bir ulu himmet bana / Gaybdan irmişidi beşâret bana
Düşdi hemân hâtıra-i penc genc / Nakş-ı murâd itdi serây-senc*

Atâyî, Fars şairleri karşısında kendi gücünü adım adım kanıtlamaya doğru gider. Didaktik ve ahlâki hikâyeler alanında *Nefhatü'l-ezhâr*'la kendisini başta Nizâmî ile karşılaştıran Atâyî'nin, *Sohbetü'l-ebkâr*'da doğal olarak hedefi Câmi'dir. Çünkü *Mahzenü'l-esrâr* türü eser yazmada Nizâmî ile boy ölçüşmesi yetmemiştir. Bu alanda büyük isim olan Câmi'yi de geçme iddiasındadır ve özellikle tercüme esere karşı çıkar. Önceki mesnevileri ile kendine güven kazanan Atâyî, eski moda hikâyelerden sonra "tercüme"nin şair-yazarlık gücünü ortaya

⁹ Rüya için bkz. Kortantamer 183.

¹⁰ Metinde *olmak*

koymayacağını kesin bir dille ifade eder. *Sohbetü'l-ebkâr*'ın sebep-i telifi yine bir bahar gününün tasviri ile başlar. Atâyî, sözden, ince mânâdan anlayan arkadaşlarıyla kıra çıkar. Bir sohbet meclisine katılır. Sohbet meclisinde bulunanlardan biri yanındaki kitabı çıkarıp Câmî'den parçalar okur. Orada bulunanlardan bazıları anlamaz. Bunun üzerine kitabın Türkçeye tercüme edilmesini isterler. Atâyî tercümeye karşı çıkar: "Tercüme makbul değildir, kimse tercüman olmayı kabul etmez, ehl-i dil tercümeden utanır, başkasından eğreti alınan şey, alanı alçaltır; mânâ vakfı kişiye mülk olmaz, yazınca, mânâ kişinin kendi mülkü olmalıdır, âlem gencine-i râz ile doludur. Ama kalemi hırsızlık ederse Atâyî onun elini keser". Bunun üzerine içlerinden birisi Atâyî'nin daha önce *Mahzenü'l-esrâr* tarzında yazdığı eserde başarılı olduğunu şimdi de böyle bir eser yazmasını ve hamse meydana getirmesini isterler. Atâyî itiraz eder, bu işin zorluklarını dile getirir. Nizâmî'nin bu yolu tıslımladığını ve ondan sonra Husrev, Câmî, Nevâyî gibilerin de bu alanda söylenecekleri söylediklerini, söyleyecek bir şey kalmadığını ileri sürer. Teklifi yapan kişi anlamın ve nüktenin bitmeyeceğini belirterek ısrar edince Atâyî razı olur¹¹.

SEBEB-İ TE'LİF-İ KİTÂB (YZA 2520 - 150b)

*Bir zamân kim dem-i enfâs-ı bahâr / İtdi mecmu'a-i verdi zer-kâr
Şa'şa'a-i hâne idi kudretten / Sebze bir küt'a idi cennetden
Berg-i gül zîb-i der ü deşt oldı / Bâd-ı subhun işi gül-geşt oldı (151a)
Gül-i ter hirmen-i âteş kendi / Bülbül âteşte semender kendi
Cemre düşdi çemene tâze vü ter / Lâle pîrâhenine saldı şerer
Gonceler gerçi ki handân oldı / Bülbülün gönli perîşân oldı
Safvet-i tab'ı kalan sermâye / Cûy-veş akdı hemân sahrâya
Gül donanmasın idüp fasl-ı bahâr / Okudı gülşene ezhârî hezâr
Genc-i kâşâne olup vahşetgâh / Kurdı her nahl tarı (?) bir hargâh
Hânedan oldı resîde 'uşşâk / Nitekim zelzele-i ehl-i revâk
Zillelerden dil-i şûrîde rümmân / Sâyeden niteki sevdâ-zedegân
Bir dahı evden olup âvâre / Düşdük ezhâr gibi gülzâra
Bir iki yâr-ı suhan-perver ile / Nükte-perdâz-ı gazel-güster ile
Eyledük sahn-ı çemende meclis / Gussa bîgâne vü şâdî heves
Çıkarup cöngini bir ehl-i suhan / Şâh-ı gül gibi hemân koynundan
Didi kim Subha-i Câmîdür bu / Reşk-i âsâr-ı Nizâmîdür bu
Fâl idüp açdı o dürc-i hüneri / Saçdı bir 'akdile bezme güheri
Lîk bir iki zarîf-i Rûmî / Mes'ele olmayıcak ma'lûmî*

¹¹ Ayrıca bkz. Kortantamer 201-202; 407

Didiler söylemeyüp bize kitâb / Tercümân olsa biri virse cevâb
Nice ansun siyâh-ı hâme / Bu 'Acem şu haste-rûy hâme
Anı ol tarz-ı mükellef bilüp / Eyleyeydi dahı mahbûb kılup
Ben didüm terceme olmaz makbûl / Tercümân olmağı kim ide kabûl
Ehl-i dil tercümeden 'âr eyler / 'Âriyet sâhibini hâr eyler
Vakf-ı ma'nâ kişiyeye mülk olmaz / Subhaya öyle güzel silk olmaz (151b)
Urıcak deşt-i safâ-bahşına binâ / Kişinin mülki gerekdür ma'nâ
Keserin hâme itse elin dirâz / Gerçi 'âlem tolu gencîne-i râz
Olıcak bezme güher-rîz-i beyân / Sözümi cümle begendi yârân
'Âkıbet döndi biri didi bana / Bilmezin anı bunu ben ammâ
Hamdi'lillâh tolı gencîne-i dil / Güheri kimseden almalı degil
Sen de nazm eyle getir meydâna / Subha-vârî güher-i şehdâne
Diz bu resme nice 'ıkd-ı şehvâr / Eyle âvîze-i gûş-ı esrâr
Mahzeni çünkü tettebbu' kıldun / Tarhda nice tasannu' kıldun
Bunu da başkaca bir genc eyle / Bârî gencînelere penç eyle
Didüm ey yâr-ı ma'rifet-güster / Sözlerün nazma degil câna geçer
Tutalım nazm-ı evveline penç kitâb / Hazret-i Şeyh'e güc olmaz mı cevâb
Penç gence zafer ümmîdi muhal / Mâlihulyâyıla pür-nakş hayâl
Resm-i tasvîr-i a'lâ olmadır bu / Hep siyeh-hâme-i sevdâdır bu
Kimiya gibi hayâlât ancak / Fihris-i fenn muhâlât ancak
Hercâyî keff hûrşîd ancak / Tama'-ı hutbe nâhid ancak
Taleb-i sohbet Behrâm ancak / Fikr-i şâ'ir gibi evhâm ancak
Gence'de itdi bu genci peydâ / Bir iki mısra'-ı şemşîr-nümâ
Kıldı ol şeyh-i kerâmet-mend / Tîg-i elmâsla evvânını sedd
Husrev ol dahmeye kim oldı revân / Zikr ü tesbîh ile lâhavl künân
Açdı efsûnu niyâz ile deri / Aldı getürdüğü denli güheri
Oldı Câmî'ye dahı fethü'l-bâb / Buldı vâfir güher-i 'âlem-tâb (152a)
Kimisin sübha idüp ebrâra / Tuhfe itdi kimisin ahrâra
Oldı ol gence Nevâyî de revân / Eyleyüp peyrev-i üstâdı cihân
İtdi manzume-i pâkin tahmîs / Dizdi hakkâ ki 'aceb 'ıkd-ı nefîs
Sonradan dâhil olanların işi / Oldı pesmândesine firâşî
Kalmadı ragbete sâlih güher / Bulduğun sildi süpürdi iller
Lîk bu ma'zeretüm eyledi redd / Didi kim feyz-i Hudâya yok hadd
Ya'nî gün gibi degil mi zâhir / Nükte-i kem terekû li'l-âhir
Nâm-ı üstâdı kılup bir zamân / İleri tur ki Sikender-i zamân
Çünkü irdün şeref-i hidmetine / Taglar mı dayanur himmetine
Genc-i ma'nâya ne lâzım tîşe / Yidi kat yirde bulur endîşe
'Âkıbet itdüm anun seddini ben / Zîb-i dîbâce-i dîvân-ı suhen
Tutdum âhir o kühen dahmiye râh / İtdüm ol bahr-ı firâvâna şînâh
Nice deryâ o tılsım-ı ma'nâ / Mevcesi tîg-i tılsım olmuş ana

*Tab 'ım zîre-i hakkâk-ı suhen / Şakk-ı engüşt-i kalemdür dökülen
Gerçi gösterdi reh-i dahmegehi / Çün habâb olmuş içi taşı tehî
Ki uş nâhun-ı endîşe ile / Belki nevk-i kalem ve tîşe ile
Bulmaga genc defnin güherün / Altın üstine getürdüm o yirün
'Âkıbet olmadı zâyi' 'amelüm / İrdi bir genc-i firâvâna elüm
Virdi ol denlü gınâ kân-ı suhen / Saçdum etrâfıma dâmen dâmen
Dest-i endîşe dürr efsân oldu / Ve her yir güher-i dıraşşân oldu (152b)
Feyzile 'âleme yeksân itdüm / Tûde tûde dürr galtân itdüm*

.....

Atâyî, 1036/1627'de yazdığı *Heft Hân* mesnevisinin sebab-i telifine de ışıklı bir bahar gününün betimlemesiyle başlar. Gönül sahibi, ince düşünceye vakıf, güzel söz söyleyen arkadaşlarıyla bahçelere gezmeye gider, içki meclisi kurulur, kadehler dönmeye başlar, taze mânâlar dile gelir. Birden içlerinden birisi “sanatın, edebiyatın şeyhi” (şeyh-i fenn) Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini çıkarır ve aşk hikâyesi okuyup dinlerler, beğenip överler:

*Bir seher geh ki nûr olup cihân / Bahr-ı sîm-âba garka oldu cihân
(YzA 2520. 8a)*

Seherün bâb-ı feyz-i açıldı / Zerre-veş halk taşra yayıldı

.....

*Rûz-ı nevrûz irüp sa'âdetle / Geldi şâh-ı bahâra devletle (8b)
İtdi herkes bahâra istikbâl / Çıkıdı seyre misâl-i bâd-ı şimâl
Oldı ehl-i sevâd sevdâyî / Oldılar semt-i Kays-ı Şeydâyî
Ol gün erbâb-ı tab'dan nice yâr / İtdük semt-i bâg u râga güzâr
Hem bahâr u şitâda yârânım / Yâr u germ-âbe vü gülistânım
Dil ü tab' ehli yârânlar idi / Nükte-gûlar dakika-dânlar idi
Dil-i rûşenle fikr-i mûy-şikâf / Bâde-i sâf u sâgar-ı şeffâf
Devr-i gül hükmini virüp âhir / Câm-ı gül-rengi eyledük dâ'ir
Behmen-i dehmenî-sıfat yârân / Kaldırup bir bir yine rûl-ı girân
Sâkî dellâl-ı la'l-i nâb oldu / Devr idüp mey kararını buldı
İtdi cânlar meze diyü yârân / Vasf-ı la'l-i nigârî kût-ı revân
Nakl-i bezm oldu ma'nâ-yı hoşter / Bahr-ı ma'nâ tabak tabak cevher
Eyledi telh-kâm sâgar-ı gam / Zevk-i nev-bâve-i nihâl-i kalem
Vasf-ı lebde dehân-ı gevher-bâr / Dil-i bîmâra dânelerde enâr
Ol ki hâl-i zekânda söz koparur / Sîb-i müşkün çekürdegin çıkarur
Nâgehân açdı bir ferîşte-hisâl / Bir kitâb-ı bedî'-i ferruh-fâl
Heft Peyker huçeste nâmu idi / Nâzımı Şeyh-i fenn Nizâmî idi
Ne Nizâmî ki hamsesin gerdûn / Heft Seyyâreden bilür efvân (9a)
Okıyup bir güzel hikâyetini / Dinledük 'ışk ile rivâyetini*

Olnup midhatinde hakk edâ / Oldı nazmı müselle-i zürefâ
Lîk bu dâ'î-i dakîka-güzâr / Buldı üç gûne i'tirâza medâr
Üç su'âl eyleyüp fakîrâne / Yek-be-yek didüm anda yârâne
Evvelâ şâh-ı 'ışk-ı 'âlem-gîr / Oldı bu turfe nâmede tahrîr
Medh-i Behrâm şaha itmiş meyl / Eylemiş pâdişâh-ı 'ışkı tufeyl
'İşk ider kûh-ı Kâfi efgende / 'İşk kande o bî-nevâ kande
'İşk olur 'âşika delil-i fenâ / 'İşk ider pâdişâh-ı dehri gedâ
'İşka budur 'alâmet-i sâdık / Yanar âteşe girer gider 'âşık
'İşk terk-i ser-i âmânîdür / Belki mahv-ı vücûd-ı fânîdür
Âteş olur hayâl dâ'iresi / Kande kaldı visâl hâtrası
'İşk midur bu kim olup tenhâ / İde mahbûbesiyle zevk ü safâ
Gâhi zîr-i lihâfi itse makarr / Kura iki direkli bir çâder
Yapdıra nice kûmbed-i vâlâ / Sala nüh kûmbed sipihre sedâ
Yâr hâzır zemâne bî-teşviş / Tîr der-kabza ve hedef-derpiş
Gâh günbetde zevk-i fevkânî / Gâh ine seyr ide şâdirvânı
Gâfil olup çü tıfl-ı günbed-zen / Harekât-ı garîb-i günbedden
Vire meydân idince nefsini künd / Ola günbed-zenân olursan yund
'Âşıkam diyü ide da'vî-i zûr / Kıla cürmin o yârdan meşhûr
Böyle mi gözliye ülü'l-elbâb / Dergeh-i şâh-ı 'ışkda âdâb
Hisse-dâr oluben şeh-i pür fenn / 'İşk-ı meymûni vü himârîden (9b)
Yidi 'Azrâ-i zâra Vâmik imiş / Barek-Allâh adı da 'âşık imiş
Kaysı gör kim niçün çeker emegi / İtmez ol itdügin yaban eşegi
Dil-i âşıfte hâle düşmez bu / 'Âşık-ı bî-mecâle düşmez bu
Bilmeye haste-hâl-i rûhânî / Zevk-i fevkânî 'ıyş-ı rûhânî
Sâniyen mihnet-i muhabbet-i zen / 'Ârife niçün ola dâgdâga-zen
Ehl-i hikmet bu kavle kâ'ildür / Zene mâ'il ziyâna mâ'ildür
Anma 'avret-akıllu Mecnûnı / Ki ola nâkısât meftûnı
Ola bend-i kemend-i muhtâlê / İde 'ışk-ı zülâleden nâlê
Hânegîye hîd olmaz o bâzî / Mâkiyân aldudur mı şâhbâzî
Gözden eyler vebâlê âhengi / Necm-i gaddâr dîde-i şengi
Ola kuyruklu sürmeler her bâr / Fitne-cûlukda kevkeb-i düm-dâr
Sîne açsa iner gider şikeme / Mülhid-i yek gibi ol iki meme
Döndi enbân-ı 'ömre cân-ı rûkûn / Nice Rüstemler anda süst ü zebûn
İtme ol fûrceyi teferrücgâh / Ola tâ garka-gâh-ı ehl-i günâh
Nâm-ı 'ışka nice olur lâyık / Günde beş güzeli seven 'âşık
Garaz ol hâlden tenâsüldür / Sanma 'ıyş u dem-i tevâsüldür
Eyleye kim ki dakk-ı bâb-ı murâd / Çıka 'uryânlar iderek feryâd
'İsmet ehline ibtilâdur bu / Emr-i hakk ile bir belâdur bu
Nakl-endâz-ı cândan ancak / Hâsılı râhat-ı beden ancak
Hâlet-i cân-güdâz-ı ehl-i kulüb / Degil illâ muhabbet-i mahbûb

Dilber-i şîve-kâra 'ışk olsun / 'İşve-i cân-şikâra 'ışk olsun (10a)
'Akl u sabr u karâr zühd ü riyâ / Hüsni ber-kâ'ide cevâna fedâ
Ola şâhid-cemâl bâ-temkîn / Nâzenîn ola gözleye âyîn
Olmaya kimsede ümmîd-i kenâr / Gâyet-i zevki lezzet-i didâr
Saltanatda cemâl-i rûz efzûn / İtmek ister ri'âyet-i kânûn
Olur erbâb-ı 'ışka 'ıyd-ı sürûr / Yıldı bir kez el öpmege destûr
Bir işâretle gamze-i bî-bâk / Gâhi bin derdmendi ider helâk
La'li defterde yoklayup mürde / Cân bulsa gâhî nice efsürde
Gözleye çeşm-i lutfâ istihkâk / Biline hep merâtibi 'uşşâk
Müstahik olsa 'âşık-ı bîmâr / Gûşe-i çeşmi 'arz ide timâr
Der-miyân ide cânı 'âşık-ı zâr / İtmeye 'arz-ı şehvet-i zinhâr
Üze er gam-ı 'unfile yârin / Nefs-i emmâre bile mikdârın
Kılıç olur ol gamze-i hûnhâr / 'Arz-ı hâle kimün ne zehresi var
Nice itsün hevâ-yı nefse heves / 'Âşık kalmayınca tâb-ı nefes
Sâlisâ 'ışk olunca âteş-tâb / 'Âşık-ı zârın olan hâli harâb
Kays-ı şeydâya döner etvârı / Nerede kaldı 'akl mi 'mârı
Terk-i tecrîd ile olup nâ-bûd / İder ikbâl çâr-tâk-ı vücûd
Yıkulup ger harâb ola 'âlem / Konmaya dâmenine gerd-i elem
Dil-i ehl-i fenâya yirler olur / Heft künbed yire berâber olur
Bize yetmez mi künbed-i la'li / Nev-bahâr olsa erguvân nahli
Oldı bir künbed zeberced-gün / Berg-i sebzile devha-i mevzûn
Künbed-i pür-şükûfe-i bâdâm / Kasr-ı kâfûr-güne-i Behrâm (10b)
Leb-i deryâya gel habâbına bak / Oldı mânend-i künbed-i erzâk
Lâle-i zerd-güne-i sahrâ / Za'ferânı habâbdur ber-pâ
'Aseli hurka-i siyeh-şâli / Başına çeke 'ışk abdâli
Eylemez reşk tâk-ı rengîne / Künbed-i sandalî vü müşgîn
Çün degilsin ne Zühre ne Behrâm / Neye yarar bu güne güne hıyâm
Belki yok anlara dahı hâcet / Var iken hâne-i bi(lâ)-minnet
İki günlük müsâfire gerdün / Oldı bir ka'a-i zümürrüd-gün
Felegün vakti subh-ı pür- nûr / Sana yitmez mi tak-ı kâfûr
Reng-i surhile zeyn idince Hakk / Künbed-i lâle-gün-ı dilkeşe bak
Oldı itdükçe âfitâb hilâl / Zerd-güne revâk-ı bî-timsâl
Gelse ebr-i kebûd-ı nevrûzî / Pür cilâ sakfın ide firûzî
Olur irdükçe zulmet-i dem-i şâm / Künbed-efrâz misgî-¹² Behrâm
İricek mâhitâb-ı sandal-sây / Sandalî-reng olur bu sırça-serây
Mizbân eylemiş kazâ vü kaderi / Her kişünün nasîbi mâhazarı
Budur ahbâba pendün icmâli / Ne'ne yetmez bu kubbe-i 'âlî
.....

¹² Metinde müşgî

Bu dizelerde görüldüğü gibi Atâyî, Fars şiiri karşısında önceki sebab-i teliflerinden daha iddialı bir tutum içerisinde. Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ini açık bir dille başarısız bulup üç yönden sistematik bir şekilde eleştirir:

1. ÂŞIK TİPİNİN ELEŞTİRİSİ:

*Üç su'al eyleyüp fakîrâne / Yek-be-yek dedim anda yârâna
Evvelâ şâh-ı 'ışk-ı 'âlem-gîr / Oldı bu turfe-nâmede tahkîr*

diyerek Nizâmî'nin Behrâm'ı âşık olarak kurgulamasını başarısız bulur. Behrâm gibi birisini âşık olarak fazla övmüştür. Aşk yüce bir duygudur. Behrâm ise sevgiliyle tenhada zevk etmektedir, bu bayağılığını “âşığım” diye meşhur etmektedir. Bu âşık “edeb”ine uymamaktadır. Yaban eşeği avlaması ise âşık davranışına hiç yakışmamaktadır.

2. KADIN AŞKININ ELEŞTİRİSİ:

*Sâniyâ mihnet-i mahabbet-i zen / 'Ârife niçün ola dagdağa-zen
Ehl-i hikmet bu kavle kâ'ildür / Zene mâ'il zinâyâ mâ'ildür
Anma 'avret akıllu Mecnûnı / Ki ola nâkısât meftûnı*

diyerek kadının cinsel eğilimleri de birlikte getireceğini, nice Rüstemlerin bunda “süst ü zebûn” olduğunu, bedenle ilişkisi dolsayısıyla bunun bir bela olduğunu belirterek asıl sevginin cinsel eğilimlerin ötesinde olduğunu söyler. Bu nedenle “civan aşkı” daha uygundur. Ancak bunda da şehvete ve nefse karşı uyarır.

3. AŞK ANLAYIŞININ ELEŞTİRİSİ:

Sâlisâ 'ışk olunca âteş-tâb / 'Âşık-ı zârün ola hâli harâb

diyerek gerçek âşığın betimlemesini yapar. Ona göre âşık büyük acılar çeker, sevginin etkisiyle akli başından gider. Yoklukla var olan gönlü dünyayı görmez, onun Behrâm gibi künbedlere girmesine gerek yoktur. Gerçek âşiğe künbed olarak gökyüzü ve doğa yeter. Zarifler bunu duyunca Atâyî'ye hak verirler ve böyle bir eser yazmasını isterler:

*Gûş idince sözlerim zürefâ / Oldı cümle müsellemü'l-fehvâ (10b)
Didiler gerçi sözlerin ma'kûl / Lîk cümle delîl-i bî-medlûl
Hüner oldur ki idesin isbât / Olmaya mahz-ı iddi'â kelimât
Söz senündür suhan o gûne gerek / Bize ammâ ki bir numûne gerek
Eyledüm sözlerin kabûle şitâb / Düşdüm endîşe bahrına bî-tâb
İtdüm ol bahr-ı âteşine şinâh / Âh-ı dil-süzüm açdı ka'rına râh (11a)*

*Bahr pür gevher idi dil gavvâs / Buldum lik anda gevher-i hâs
Ka 'r-ı girdâbı kûre-i pür-tâb / Gevheri ahker âbî âteş-tâb
Ya 'nî tâb-ı nefesle 'âşıklar / İtmîş ol bahrı kışt-zâr-ı şerer
İtmeyüp dest-ı sûdına ikdâm / Döndi gavvâs-ı himmetüm nâ-kâm
Rişte-i fikre dirmege revnâk / Tutmadum bir güher ipe uracak
'Âkıbet mest idüp mey-i hayret / Çeşm-i bend oldı perde-i gaflet*

Zariflerin görüşlerini kabul eden Atâyî, hemen işe girişir, fakat tüm uğraşına rağmen bir türlü başaramaz. Ancak bir gece bir rüya görür. Bu rüya kurgulaması ile yapacağı işin zorluğunu somut olarak ispat etmek ister ve onu böylesine iddialı bir mesnevi ortaya koymada motive edecek olan rüyayı kurgular. Rüyasında ona yol gösteren üstadı, faziletin sığındığı, mânâlar şahı, âlim ve şair babası Nev'î Efendi'yi görür. Nev'î Efendi ona evde saf süt akan bir çeşme yaptırdığını ve onu akıtmayı sürdürmesini vasiyet eder. Atâyî uyanır ve rüyasını yorumlar: “süt” marifet feyzi olan şiiir, “çeşme” de “selâset-i eş'âr” yani güzel, akıcı şiiir söylemedir. Bunun üzerine kendisi de bir Ferhad olarak şiiirin üstüne düşer.¹³ Gerçi kendinden önce *Heft Peyker* tarzında eserler yazılmıştır, ama o, onları meşk etmez, kendi “hasb-i halini” yani “kendi kurguladığı hikâyesini” yazmak ister. Bunlar arasında Taşlıcalı Yahyâ'nın *Şâh u Gedâ*'sını anar, o tarzda bir eser yazacağını belirterek onu da eleştirir. Böylece kendini motive eden Atâyî, aşk ve “edeb”ini ortaya koyacak şekilde özgün bir aşk hikâyesi kaleme alır. Hâtıme'de ise sebep-i telifteki hedefine ulaştığını, yani onu büyük mesnevi yazarlarına eklemleyecek olan bir eser ortaya koyduğunu teyid eder. Mesnevi vadisinde üç üstad Nizâmî, Husrev ve Câmî'nin seçkin bir yere sahip olduğunu belirtir, kendisi de alçakgönüllülükle onlara katılmıştır. Önce *Şerefnâme* tarzında *'Âlemnümâ*, ikinci olarak *Matla'ül-envâr* tarzında *Nefhatü'l-ezhâr* yazdığını bununla *Mahzen*'in (*Mahzenü'l-esrâr*) değerini düşürdüğünü, üçüncü olarak *Sohbetü'l-ebkâr* yazdığını bununla da Câmî'nin *Subhatu'l-ebbrâr*'ını aştığını, onun parlaklığını kırdığını söyler, dördüncü olarak da *Heft Hân*'ı yazarak âleme ün saldıgını vurgular:

*Hâme mest oldı bir sebûda dahı / Dil-i deryâ-keş arzûda dahı
(YzA 2520-68a)
Vâdî-i mesnevîye düşdi güzer / İtdüm ol râh-ı bî-gerâna sefer
Anda menzil-be-menzil üstâdân / Gördüm itmiş hezâr turfe-nişân
Okın atmış kemânını yasmış / Her biri çarha bir kemân asmış
Bâ-husûs içlerinde üç üstâd / Şast-ı pür-zûrına virince güşâd*

¹³ Rüya için bkz. Kortantamer 233-234; Karacan 150-153.

*Tîr-veş gayrı kodı pâ-der-gîl / Hadd-i i 'câzı eyledi menzil
Biri Husrev biri Nizâmîdür / Biri ser-mest-i 'ışk Câmîdür*

.....

*Nice pey-revler itdi sonra zuhûr / Her biri geçdi Rüstem-i pür-zûr
Birbirinden kalur degil bunlar / Bulmadı imtiyâza kimse zafer
Yekke merd idi Rüstemân-ı kadîm / Bunlar ârâyîş-i sufûf-ı 'azîm
Ben ne mikdâr-ı 'âcizâne ile / Merkeb-i leng ü tâziyâne ile
Kuvvet-i tâli' oldı sermâye / Kendümi katdum âhur a 'lâya
Ra 'yet-i himmeti bülend itdüm / Tîg-i 'azm-i miyâna bend itdüm
Hamse erbâbına idüp taklîd / Eyledüm pençe-gîr-i hûrşîd
Evvelâ vâdî-i Şerefnâme / Oldı cây-ı tetebbu '-ı hâme
Oldı 'Âlemnümâ ki sûret-yâb / Saldı âyîne-i Sikendere tâb
Sâniyen oldı Nefhatü'l-ezhâr / Pertev-i nakş-ı Matla 'ü'l-envâr
Bûy-ı dil-keşle halkı mest itdi / Mahzen 'ün pâyesini pest itdi
Sâlisâ nazm-ı Sohbetü'l-ebkâr / Oldı silk-i güher gibi hem-vâr
İrdi ol gevher-i miyâneye dest / Revnâk-ı Subha 'ya irişdi şikest
Râbi 'an eyledüm söze âgâz / Saldum âfâk-ı 'âleme âvâz
Heft Peyker ki oldı pîş-nihâd / Oldı âhir cevâbı vefk-i murâd
Heft bendâna nây-ı kilik-i hüner / İtdi meclisde turfe zemzemeler
Mihverüm kûs-ı heft-cûş oldı / 'Arsa-i nazm-ı pür-hurûş oldı
Yidi meclis olup terâzende / Heft ahterle oldı nâzende
Zâyi' olmadın elde ser-rişte / Büyüdi gevher oldı der-rişte
Bu kumâş-ı latîf-i reng-â-reng / Oldı bir bend içinde cümlesi teng
Heft reng oldı bu gül-i tâze / Gül iken gonce itdi şîrâze
Nûr-ı fikretle bu şükûfe-i seng / Felek-i nazma oldı Heft Evreng
Cengimiz 'ışkla olup her dem / Tîg-i gam oldı gamgam-ı Rüstem
Gîr ü dâr-ı gam beyan itdüm / Nâmın illerde Heft Hân itdüm
İtdi gavnâs-ı hâme zîb-i kenâr / Bir nefesde nice dürr-i şeh-vâr
Nakd-i 'ömri kulup bu san 'ata harc / Varum itdüm bu dürc-i gevhere derc*

Daha önce *Leylâ vü Mecnûn*, *Husrev u Şîrîn* gibi hikâyeleri modası geçmiş olarak gören ve padişahların savaşlarını konu alan *İskendernâme*, *Şehnâme* gibi savaş övgüsü eserleri edebiyatın konusu yapmayı eleştiren Atâyî, aslında baştan beri bir yenilik ve özgünlük arayışı içindedir. Bununla bir yandan telif ve özgün eser ortaya koyarak şair-yazarlık gücünü kanıtlama diğer yandan da hamse oluşturan mesnevilerin konusunu değiştirme iddiasındadır. Nitekim *Sâkînâme*'yi hamse kapsamına alarak âdetâ yeni bir hamse anlayışı ortaya koymak ister. *Nefhatü'l-ezhâr* ve *Sohbetü'l-ebkâr* ile düşünsel içerikli metinlere ağırlık vererek tercüme olmayan mesnevilerle Fars edebiyatının bu alandaki iki

doruk eserini geçmeyi hedeflediği görülür. *Heft Hân*'da gene Fars edebiyatını aşma, üstün eser ortaya koyma iddiasını sürdürmekle birlikte asıl hedefi Nizâmî'dir. Aşkın edebiyattaki tartışmasız yeri onu aşk konulu *Heft Hân* mesnevisini yazmaya yöneltmiştir. Böylece Osmanlı-Türk edebiyatı, Farsların aşk mesnevilerini unutturacaktır. Yeni bir aşk konusu ortaya koymada bu edebiyatın “aşk anlayışı” büyük bir rol oynamaktadır. Aşk, bir ahlâk ve “edeb” meselesidir; romantik aşk mesnevileri bir hikâye olmanın ötesinde insanın bu ahlâk ve “edeb”i kazanmasına hizmet eder¹⁴. Atâyî'nin Behram'ın aşkının anlatıldığı *Heft Peyker*'i eleştirmesi anlamlıdır ve kendisi “edeb”e hizmet edecek olan özgün bir aşk hikâyesi kurgular.

Aslında Fars edebiyatı karşısında “yeni” bir aşk hikâyesi ortaya koyma iddiası ve arayışı baştan beri vardır. Ahmedî'nin *Cemşid ü Hürşid*'inden beri var olan bu arayış, kurgusu Osmanlı-Türk şairinin yarattığı olan özgün bir aşk hikâyesi arayışına dönüşmüştür. “Telif yeni bir aşk hikâyesi” kurgulama, Fars edebiyatı karşısında Osmanlı-Türk mesnevi edebiyatının hedefi olmuştur. Bunu birçok şair dile getirmiş, bu iddia ve arayışla mesnevi yazmışlardır¹⁵. Hatta Osmanlı edebiyatının bu arayışı Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı yazmasına kadar sürmüştür. Bu bağlamda Şeyh Gâlib'in kurgusu özgün bir aşk mesnevisi yazma iddiasının edebiyat tarihindeki yeri yeniden anlam kazanmaktadır. Onun Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ına ve Atâyî'ye yönelttiği eleştiriler, bu bağlamda salt bir yazar kıskançlığı olmayıp aynı zamanda edebiyatın içten içe süren iddiasının geldiği boyuttur. Şeyh Gâlib de sebep-i telifine, katıldığı bir edebiyat meclisinin tasviriyle başlar. Bu mecliste artık Nizâmî'nin, Câmî'nin mesnevileri değil, Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ı okunmaktadır. Eserin beğenilip övülmesi karşısında, Şeyh Gâlib tam da yazmaktan ve dünya hırslarından vazgeçtiği bir ruh halindeyken birden kendisini bir “imtihân” ortamında gibi hisseder ve “Pîr”inden aldığı şevkle “taçsız kalan Hüsn ü Aşk” konusunu yazmaya motive olur. Meclistekilerin Nâbî övgüsünü aşırı bulup *Hayrâbâd*'ı eleştirir: 1. Attâr'ın mesnevisini genişleterek yazması; 2. Aşırı Farsça olması; 3. Aşkın evlenme ile bitmesi; 4. Bir

¹⁴ “edeb” (Arapça “adab”) burada dar anlamda olmayıp bir edebiyat kavramı olarak anlaşılmalıdır. “edep” klasik edebiyatın menşei olan İran kültürünün karakteristik “aşk, şarap, musiki, şiir” geleneğini içerir. Bu bağlamda mesnevilerin yeri ve rolü için bkz. Halil İnalçık “Klasik Edebiyatın Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musahip Şairler”. *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Ankara 2006. 233-294. Ayrıca aşk mesnevilerinin “aşk edebi”ne hizmet anlayışına ilişkin yapısı için bkz. Nuran Tezcan “Aşk Mesnevilerini Şövalye Aşkı Bağlamında Okumak”. *Virgöl* 99. 2006. 55-58.

¹⁵ Sûzî Çelebi, Tâcizâde Câfer Çelebi, Âzerî Çelebi, Taşlıcalı Yahya gibi, bkz. Kortantamer 405-407.

hırsız kahraman yapması (*Hüsn ü Aşk* 173-210. Bkz. Doğan 54-60). Bu eleştirilerden, Attâr'ın mesnevisini uzatarak kurgulamak özgün bir eser yazmak demek değildir, Türkçenin gücü ortaya konamamıştır, aşk, “edeb” anlayışına uygun düşmemektedir; hele bir hırsızın kahraman olması kabul edilebilir bir şey değildir, sonucu çıkar. Nâbî, *Hayrâbâd*'ında Attâr'ın aşk hikâyesinden yola çıkarak “Çâlâk” adlı hırsızın “soygunculuğu bırakması ile şehrin öteki hırsızlarına örnek olması”nı kurgulamıştır¹⁶. “İdeal aşk hikâyesi” ortaya koyma iddiasında olan Şeyh Gâlib'in, “hikemî” tarzla “toplumsal fayda” anlayışına yönelmiş olan Nâbî'yi anlaması mümkün değildir. Şeyh Gâlib, hikâyenin kahramanının da hırsız olmasını vesile bilerek Nâbî'yi Attâr'ın eserini çalma ile suçlayarak tevriyeli bir şekilde “*El-hakk çalıp alma kıssadır ol / Hırsızlara hayli hissedir ol*” der. Atâyî de *Sohbetü'l-ebkâr*'ın sebep-i telifinde başkasından “ma'nâ” almayı hırsızlık olarak nitelendirip sanatlı bir söyleyişle “kalem (tecrid yoluyla ben) hırsızlık etse elini keserim” der:

Urıcak deşt-i safâ-bahşına binâ / Kişinün mülki gerekdür ma'nâ
Keserin hâme itse elin dırâz / Gerçi 'âlem tolu gencîne-i râz
(151b)

Şeyh Gâlib kendinden önceki mesnevi ustalarını Firdevsî, Husrev, Nizâmî, Nevâyî, Fuzûlî olarak anıp bu alanda iddialı olan İstanbullu Nev'îzâde'ye de yer verir. Fakat onu Nizâmî karşısında yetersiz bulur:

İstanbulumuzda Nev'îzâde / Etmiş tek u pû velî piyâde
Olsun mı Nizâmî'ye hem-âheng / Kur'an'a uyar mı nağme-i çeng
Olmaz belî lûtf-ı tab'ı inkâr / Onun gibi dahi niçeler var
(796-798. Bkz. Doğan 176)

diyerek Nev'îzâde gibi birçok şairin olduğunu, onların da emeklerini inkâr etmemek gerektiğini; ancak kendisini ayrı tutarak, Nizâmî'ye uyanların “gürûh”una katılmadığını, kendisinin hepsinden üstün “özge bir mâcerâ” yazdığını söyler:

Ben olmadım ol gürûha pey-rev / Oymuş belî Gencevî'ye Hüsvrev
Billâh bu özge mâcerâdır / Sen sanma ki defter-i belâdır
Zann-etme ki söyle böyle bir söz / Gel sen dahi söyle böyle bir söz
Erbâb-ı sühân temâm ma'lûm / İşte kalem işte kişver-i Rûm
(2011-2012. Bkz. Doğan 404).

¹⁶ Gibb. *Osmanlı Şiiri Tarihi*. 261; Sibel Ülger. *Nâbî-Hayrâbâd. İnceleme-Metin* 1996.

Böylece Fars edebiyatı karşısındaki iddiasında iyice bilenmiş olan Osmanlı edebiyatının bir üyesi olarak Şeyh Gâlib kendisinden başka kimsenin yazamayacağı ideal “aşk” mesnevisini ortaya koyduğunu ileri sürer.

Osmanlı-Türk mesnevi edebiyatının önde gelen bu eserlerinin sebep-i teliflerine göre mesnevi edebiyatının tarihsel sürecini değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşılır:

- 1- Farsça mesnevileri anlamak ve Fars ustalarının düşüncelerini öğrenmek
- 2- Türkçenin gücünü göstermek
- 3- Nizâmî gibi bir eser ortaya koymak
- 4- Fars mesnevilerine “Rûmiyâne câme giydirmek”, bu yolla Türkçenin ve Türk şairlerinin gücünü göstermek; dolayısıyla Fars şairlerini aşmak
- 5- “Eski efsâne” olan *Leylâ vü Mecnûn*, *Ferhâd u Şîrîn*, *Vâmık u Azrâ* gibi mesnevilerin yerine yeni bir aşk mesnevisi yazmak
- 6- “Tercüme”yi bırakıp Fars mesnevilerini “telif” bir mesnevi ile aşmak, böylece devlet olarak üstün olan Osmanlı’nın edebiyat alanında da gücünü ispat etmek
- 7- Farsların aşk mesnevilerini unutturacak yeni, özgün bir aşk hikâyesi kurgulamak.

KAYNAKÇA

Yazmalar:

Hamse-i Atâyî YZA 3131 Milli Kütüphahe-Ankara

Hamse-i Atâyî YZA 2520 Milli Kütüphahe-Ankara

Yayınlar:

Akalın, Mehmet. *Ahmedî. Cemşid ü Hürşid. İnceleme-Metin*. Ankara 1975.

Ayan, Gönül. *Lâmi’i. Vâmık u Azrâ. İnceleme-Metin*. Ankara 1988.

Canım, Rıdvan. *Latîfî, Tezkiretü ‘ş-şu’arâ ve Tabsıratu’n-nuzamâ*. Ankara 2000.

Dilçin, Cem. *Mes’ud bin Ahmed. Süheyl ü Nevbahâr. İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara 1991.

Doğan, Muhammed Nur. *Şeyh Gâlib – Hüsn ü Aşk*. İstanbul 2003.

Gibb, E.J.W. *Osmanlı Şiiri Tarihi* (Çev. Ali Çavuşoğlu) Ankara 2000.

Karacan, Turgut. *Nev’î-zâde Atâyî, Heft Hân Mesnevisi. İnceleme-Metin*. Ankara 1974.

Kavruk, Hasan. *Türkçe Mesnevilerde Sebeb-i Telifler*. Malatya 2003.

Kortantamer, Tunca. *Nev’î-zâde Atâyî ve Hamse’si*. İzmir 1997.

Tekin, Gönül. “Feyzî Çelebi’nin Şem’ ü Pervânesi” *Journal of Turkish Studies* 15. 1991. 1-157.

Tezcan, Nuran. *Lâmi’is Güy u Çevgân*. Stuttgart 1994.

Nuran Tezcan

Timurtaş, Faruk K. *Şeyhî ve Husrev u Şîrîn'i* (İnceleme-Metin). İstanbul 1980.

Uludağ, Erdoğan. *Vak'aya Dayalı Bir Eser Olarak Lâmi'i Çelebi'nin Salâmân u Absâl Mesnevisi* (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin – Sadeleştirme). Basılmamış doktora tezi. Erzurum 1997.

Ülger, Sibel. *Nâbi-Hayrâbâd. İnceleme-Metin*. Basılmamış yüksek lisans tezi. Van 1996.